

Агитатордын БЛОКНОДЫ

1989

ИЮЛЬ

7 №

Бастыра ороондордын пролетарийлери, бириккилегер!

АГИТАТОРДЫН БЛОКНОДЫ

КПСС-тин Горно-Алтайский обкомынын
идеологический бөлүгү

1989 j.

июль

7 №

АЛТАЙДЫН БИЧИК ЧЫГАРУЗЫНЫНГ
ТУУЛУ АЛТАЙДАГЫ БОЛУГИ

ЈУРТ ЭКОНОМИКАНЫ ЈАҢЫРТА ТӨЗӨӨР ЈОЛДОР

Быыл август айда партиянын обкомынын пленумы Туулу Алтайда аш-курсакты көптөдөр программа бүдүп турганын шүүжер. XIX Бастырасоюзный партийный конференцияда, КПСС-тинг Төс Комитедининг 1989 жылда март айдагы Пленумында орооннын албатызын аш-курсакла жеткилдесин жарандылар сурактарга аңылу ајару эдилген. Бу задачалар Туулу Алтайдын партийный организациясында база баштапкы учурлу болуп јат.

Конференциянын ла Пленумнын јөптөри аайынча Туулу Алтайда колхозторды, совхозторды, АПК-нын өскө дө предприятелерин башкараын јаңырта төзөөр иш элбеде өдүп туру. Бу иштерди партийный организациялар башкарат.

Јурт хозјайстводо хозрасчеттын ээжилериле, подрядла, арендада иштеп турган шылтуунда иштин арбыны бийиктеди, продукция эдеринде чыгымдар астап, кирелте көптөди. Малдын продуктивносты бийиктеди. Государствого јуртхоз-продукталар садып алары бир эмеш өсти. Сүт садып алары — 8, эт 20 процентке көптөгөн.

Андый да болзо, беш жылдыктын өткөн жылдарында бүдүрер, једип алар эдип темдектелген көп задачалар бүтпеди. Ненин учун бүтпеген дезе, кезик партишчилер, хозјайстволордын башкараачылары экономикага јаан тузалу болотон јаңы эп-сүмеле, темдектезе, арендада, коллективтин ле биленин подрядыла иштеерине керектү ајару этпегендер деп ајдар керек.

Үч жылдын туркунына једип алганыска болорзынып отурарга јарабас. Быылгы жылдын баштапкы јарымында продукция эдип алганы тын көптөбөди. Сүт саап алганы былтыргызынан ас. Онын да учун кезик аймактарда, Горно-Алтайск городто аш-курсактын товарлары садуда үзүктелип туру. Чой, Турачак ла өскө дө кезик аймактардын јурттары јаар картошконы, маала ажын, јиилектерди өскө јерлерден тартип јетирерге келижет.

Областьта журтаган улусты бу беш жылдыктын учына јетире эн керектү аш-курсакла: калашла, кулурдан быжырган өскө дө курсакла, јармаларла, картошколо, маала ажыла, сүтле, сүттен јазаган курсакла, этле, эттен белетеген курсакла јеткилдейтей быжу аргалар бар.

Областьтын аграрный секторын тыгыдар программада јурт хозјайствонын продукциязын 1,5—2 катап көптөдөри темдектелген. Бу программа ученылар өткүрген шинжү, областьтын колхозторынын ла совхозторынын, специалисттеринин арендада, подрядла иштеп тургандардын ченемели аайынча тургузылган.

Арендада иштеп турган коллективтердин једимдери јакшы. Олордо иштин арбыны эки катапка шыдар бийик болуп туру. Андый ченемел бисте көптөй берди. «Горно-Алтайский» совхоз-техникумда Т. В. Шишкинанын арендада иштеп турган звенозы кажы ла уйдан 2800 килограммнан сүт саап алды, бир центнер сүтке чыгымдарды 21 салковойго јетире јабызатты, ол текши совхозтогызынан 15 салковойго ас.

Майма аймакта Карымдагы совхозтын малчылары ла механизаторлары — 19 кижии арендада иштеер бригада төзөйлө, 1715 тын ан азырап, азыралын бойлары белетеп турулар. Азыйда ол ок ишти 32 кижилү бригада бүдүргөн. Эмди Н. А. Березиков башкарган бу бригадала алган продукцияга чыгымдар астады. Кажы ла кижинин ижинин арбыны 32,7 мун салковойго јетти.

Билүлүдеги совхозтын арендаторларынын ижи јаан једимдү. Г. К. Колемаскин башкарып турган звено кажы ла уйдан саап алган сүтти 700 килограммнан кожулткан. Машинала уй саап турган озочылдар үч мун килограммнан сүт саап тургандардын областьтагы клубына кирдилер. Быжылгы кышта олор уйларын коротподылар. Кажы ла 100 уйдан 95 бозу алып чыдаттылар. Олор иштеп турган Урлу-Аспактагы ферма бу ла јуук жылдарда совхозто улай сондоочы болгон.

Бистин областьта совхозтордо ла колхозтордо көп нургуны жылына 2700—3500 килограмм сүт берип турган симментал укту уйлар өскүрип јат. Эмди фермаларда уйлардын угын јарандырганы ажыра көп лө койу сүт берер укту уйлардын тоозы кажы ла үүрде 60—70 процентке јетирер задача тургузылган.

Јаан чыгымдар этпей, сүтти көптөдөтөн аргалар бистин областьта јеткил. Андый аргалар кажы ла хозјайстводо табылар. Темдектезе, Кан-Оозы аймакта Коргондогы совхоз-

то тын кичеенеле, өткөн жылда кажы ла уйдан саап алган сүтти 541 килограммга көптөттилер. Ол ок өйдө Көксуу-Оозы аймакта П. Суховтын адыла адалган совхозто уйларды кичеибегенинен, ишти коомой тззгөнннен улам кажы ла уйдан саап алган сүт 148 килограммга астайла, 1751 килограмм болды.

Малдын продуктивностын бийиктедерге угын жарандырап ишти тыгыдар керек, жылына 3000 килограмм сүт берип турган уйлар областтын хозяйстволорында ас. Ого үзеери кажы ла үчинчи уй ла эне кой кызыр артып жат. Колхозтор ло совхозтор государство чындый коомой продукция табыштырала, көп кирелтени жылытып жадылар. Жагыс ла быжылгы жылдын баштапкы кварталында жабыс сортту сүт табыштырала, областтын хозяйстволоры беш жүс мун салковойдон ажыра кирелтени жетире албадылар. Чындый коомой сүт заводторго анчада ла Шебалин ле Кан-Оозы аймактардан көп келип жат.

Этти көптөдөр программада ак башту казах ла абердин-ангус укту уйларды көптөдө өскүрери, азыралды тыгыдары ла жарандыраы, этке баратан чарларды крайдын Советский ле Бийский райондорынын хозяйстволорыла ортоктожып семиртерин элбедери темдектелген.

Келер эки жылда этти иштеп аларын 38,0 мун тонниго, ол тоодо туш улустын акту бойынын хозяйствозында 9 мун тонниго жетирери пландалган. Ол тушта бис кичи бажына эт чыгымдаарын жылына 70 килограммга жетирерис. 1995 жылда дезе, КПСС-тин март айдагы (1989 j.) Пленумы темдектелген кемине — 74 килограммга жедерис.

Бу планы бүдүрерге эмди ле азыралда турган уй малдын тирүге бескезин конокко 500—600 граммнан кожултып, этке баратан чарлардын тирүге бескезин 370 килограммга жетирер керек.

Кой өскүреринде бүдүретен иш көп. Калганчы сегис жылда койдон кайчылап турган түк орто тооло 2,2 килограммнан ашпайт. 100 эне койдон 75 курааннан алып жадыс. Ол сүреен ас.

Мынан ары койдун продуктивностын бийиктедерге кичеести ле азыралды тыгыдар. Жарымдай чичке түктү койлорды өскүрер, үүрде эне койлордын тоозын көптөдөр, эрте жаскыда төрөдөлө, кураандарын эрте айрыыр, жайыла кичееп кабырып чыдадала, чыккан ла жылда 35—38 килограмм тирүге бескеле этке табыштырып турар.

Колхозтор ло совхозтор жылдын ла государство 1400

центнерден ажыра эчкинин ноокызын, 164 центнер аннын мүүзин табыштырып жадылар. Эчки өскүрөр ишти мынан ары жарандылары, боро ло ак ноокылу Горно-Алтайский укту эчкилерди көптөдө өскүрери темдектелди.

Эм мүүстү ан өскүрери — Туулу Алтайда озодон ала жанжыккан иш. РСФСР-де белетелип турган эмдү мүүстердин 60 процентин бистин область берип жат. Бу ишти мынан ары тынгыдатан жаан аргалар бар. Төс учурлузы — сыгындылардын ла чоокыр андылардын продуктивностун бийиктедери, тоозун көптөдөри, азыралын тынгыдары.

Бистин областьта жылкыны көптөдө өскүрөр аргалар бар, оларды өскүргени астамду болгодый. Же бисте андый эмес. Областьта бар 60 мунга шыдар жылкыдан бешжылдыктын өткөн үч жылынын туркунуна 160 мунг салковой кирелте алган, бир жылкы бажына эки жарым мунг салковойдон. Ол жылкычыга да төлөөрине жетпес. Адару өскүрери бисте база тынгыбаган.

Малдан алган продукцияны мынан ары көптөдип барары, ого чыгымдарды астадып, иштеп алар баазын жабызадары малдын азыралынан камаанду. Өткөн үч жылдын туркунуна общественный малды азыралла жеткилдеери 26 процентке көптөзө дө, бир тынга 6,8 центнер азырал-единица болуп артканча. Ол керектү кеминин төрттинчи үлүзи. Жедишпей турган азыралды крайдын чөлдөги райондорунан садып алала, тартып жетирерине жылдын ла 11 миллион салковойдон ажыра ачка чыгымдалып жат.

Жерди жарандыларына, түжүмин бийиктедерине, малга ток азыралды артыкташтыра белетеерине бисте ажару эмдиге жетире уйан. Көп нургуны азыралды бис кырадан алып жадыс. Область бастыра азыралдын 90 процентин кыралардан алып туру. Кыралар дезе бисте сүреен ас. Бир тын малга орто тооло 1,15 гектар, крайда 3,5—4,0 гектардан келижет.

Ол до кыраны бис чике тузаланбай жадыс. Колхозтордо ло совхозтордо жер ижинин культуразы жабыс. Кыралап өскүрген культуралардын агротехниказы уйан болуп турган учун олардын түжүми ас болуп жат. Өлөң, сенаж, силос белетеп турган технология жаан жедикпестерлү.

Жылдын ла жайгыда өлөң эдер ишке белетенеринде ле бу ишти өткүреринде түп-түңей жедикпес-тутактар ла жастыралар болуп туру. Звенолордо ло бригадаларда эн керектү техника жедишпейт, иш коомой төзөлип, өлөңди чабарынын ла жуунадып обоолоп турганынын ортозы ырайт. Чапкан көп

өлөн үрелип, кайылып калат. Үлүш өлөн обоодо үрелип турары көп. Жылдын ла белетеген силос ло аш-сенаж үрелип турган учуралдар бар. Белетелген өлөнгө жабынты керек. Силостын, сенажтын оролоры жакшы жазалду болор учурлу.

Кыралардын түжүмин бийиктедер ишти кезем жарандыра-ры керектү. Бистин кыраларда жылдын ла кажы ла гектар-ды, ас ла алза, 2,5 тонн өтөклө жарандырап керек. Суйук аммиакты бис ас тузаланып жадыс. 1988 жылда жүк ле 4280 гектарда тузаланганыс.

Жерди жарандырап ишке — кургак жерлерди сугарарына, үлүш жерлерди кургадарына ажару эдер, жарандырган жер-лерди чике ле бийик астамду тузаланар керек. Былтыргы жылда сугарылып турган кажы ла гектар жерден 13,3 цент-нер азырал-единица алган. Ол ок өйдө Кош-Агаш аймакта Калининнинг адыла адалган колхозтын бу ишти кичееп тур-ган колхозчылары бир гектардан 21 центнер азырал-едини-ца алдылар.

1. Журт хозяйстводо научно-технический өзүмди түргендеде-ри инженерный иштеп камаанду. Кажы ла хозяйстводо уур иштерди механизировать эдер аргалу. Калганчы 10 жылда областьтын совхозторы ла колхозторы сүреен көп трактор-лор, машиналар, өскө дө техника алдылар. Же оморды туза-ланып турганында једикпестер көп.

2. Совхозтордын ла колхозтордын бежен ле процентинде техника јазайтан мастерской, автогараж, јирме беш процен-тинде нефтебаза бар. Областыа комбайндар јазаар жүк ле сегис цех иштеп јат.

Бүгүнгү күнде бүдүрерге чыдал јетпей турган сурак — мал өскүреринде уур иштерди механизировать эдетени. Ја-ланг ижинде механизация јүс процентке шыдарлашкан бол-зо, уй өскүрер иште — жүк ле 28 процент, кой ло ан өскүре-ринде оног жабыс.

Туулу Алтайда научный шинжү өткүрерин јурт хозяй-стводо ченемел өткүрер станция башкарат. Ого үзеери жыл-кы, ан, куманак, сад өскүрери јанынан шинжү өткүреечи станциялар, лабораториялар база иштейт.

Омордо јуулган ученыйлар хозяйствоны чике төзөп баш-карары, јердин кыртыжын жарандырапы, түжүмин бийикте-дери јанынан иштеп, азырал белетеер, куманак өскүрер, эт-ти, сүтти, түкти, ноокыны, аннын мүүзин, маала ажын көп-төдөр научный шинжү өткүрип, ченемел таркадып жадылар. Омор анайда ок уйлардын, койлордын, эчкинин, жылкылар-дын угын жарандырапы јанынан јаан иш өткүрип турулар.

Областынын улузын аш-курсакла јеткилдеер задачаны бүүдүрери эттен ле сүттен продукция эдип чыгарар предприятиялердин ижин өскөртө тзөөрин, јарандыраын керексийт.

Калганчы јылдарда производствоны бир јерге јууп, индустриальный тзөлгөгө көчүргениле кожо јурт јерлерде сарју, сыр, колбаса, эттен ле сүттен өскө дө курсак эдер оок предприятиялерди, артельдерди јоголткон. Онон улам малды эткомбинатка, сүтти сарју ла сыр эдер заводторго јетирери ырады. Продукция јылыяры ла үрелери, тартып јетирер чыгымдар көптөди. Эмди продукцияны эдерин сырье алып турган јерлерге јууктадар иш башталып јат. Көксуу-Оозы аймакта конок туркунына 5 тонн продукция эдер јангы эткомбинат тудары, Ондой аймакта мал сойор ло эт тонгырар пункт тзөөри пландалган.

Сарју ла сыр эдер комбинаттын предприятиялерин кендип, јангырта јепсеери, Турачак, Шебалин, Ондой аймактарда сүттен продукция эдер цехтер ачары темдектелген. «Подгорный» совхоз-заводты јангырта јепсейле, јиилектерден јылына бир миллион банка консервалар, маала ажынан консервалар эдери пландалган. Сыра кайнадар цехти јангыртар.

Јурт хозяйствоны тыгыдатан программада колхозтордо ло совхозтордо улус јуртаар туралар, школдор, клубтар, балдардын садтарын, магазиндер, малдын јакшы јазалду кажаандарын, койчылардын турлуларын тудары, электричество өткүрери, јолдор јазары темдектелген.

Бүгүн областыта јуртаган улус, колхозчылар ла совхозтордын ишчилери јангырта тзөшкө бүделе, кичеенип иште не бердилер. Бастыра керектерди коммунисттер баштап турулар. Эмди партийный организациялардын тзөмөл ло јартамал-политический ижи областынын јурт хозяйствозын јангырта тзөөр программаны бүүдүрерине ууланар учурлу.

ЈАШӨСКҮРИМЛЕ ИШТИ ЈАРАНДЫРАР

КПСС-тин XXVII съезди јашөскүримди иште тазыктырары, јакшы кылык-јанду эдип чыдадары, комсомолдын ижин јангырта төзөөри јанынан партийный организациялардын алдына јаңы јаан задачалар тургускан. Ол задачаларды Көксуу-Оозы аймакта Алтыгы-Оймондогы совхозтын партийный организациязы бүдүрип турганын бу јуукта партиянын обкомынын бюрозында шүүшкен.

Совхозто бүгүңги күнде иштеп турган 620 кижиден 140 кижи 30 јашка јеткелек јиит улус, олордон 91 кижи ВЛКСМ-нин члендери. Совхозтын јашөскүрими коллективтин текши ижинде эрчимдү турушканын темдектеер арга бар. Олордын көп нургуны бригадаларга ла звенолорго биригип, коллективтин подрядыла иштеп турулар. Јиит улустын ортодо социалистический мөрөйдин итогторын алдынан башка көрүп, иштин озочылдарын темдектеп јат.

Совхозтын пландарын ла молжуларын бүдүреринде јашөскүримнин јөмөлтөзи база тын. Хозяйство 1988 јылда государственного сүт табыштырар планы — 100, эттин ле түктин — 103, аннын мүүзинин планын 143 процентке бүдүрген. Рентабельность 38,2 процент болды. Бир миллион 80 мун салковой кирелте алган.

Школдо үренип турган балдарды ишке тазыктырары јанынан совхоз Чендектеги орто школло договорлу. Ол договор аайынча уулчактарга машинно-тракторный мастерскойдо ла гаражта, кыстарга саар уйлардын фермазында иштеер јерлер берилген. Өткөн кышта уй саачылардын коллективтеринин ле школдын үренчиктеринин ортодо мөрөй элбеде төзөлгөн. Мөрөйдин итогторы аайынча јакшы иштеген коллективтерди сыйлаган.

Совхозто өткөн бастыра байрамдарда школдын үренчиктери туружып јат. Олор турушканыла озочылдар темдектелет, «Иштин магынын» маанызы көдүрилет, уулдарды черүге үйдежип јат.

Совхоз балдарды пионерлердин лагерине ийер путевкалар садып алатан акча берип туру. Јайгы каникулдарда иш-

тенип амыранарда уренчиктерди хозяйстводо акча төлөбөс-
төн азырап јат.

Школдо чечектер өскүретен кооператив төзөлгөн. Јайгы-
да балдар өлгөн ижинде туружат, оныла коштой школдогы
столовыйды согоноло јеткилдеп јат. Школго сад өскүрер
јер бар. Быыл школго 60 гектар јер, аш, картошко өскүре-
рине керектү техника берилди.

Совхоз јажы јеткелек 19 баланы ишке алала, оморды иш-
ке темиртирип тазыктыратан улусты көстөп чыгарды.

Социальный өзүмнинг сурактарына ајару тыгыды. Кал-
ганчы үч јылда совхоз бойында кирпич эдип јат. Совхозтын
төс јуртында—Чендекте 320 бала үренер (спортзалду, алты
јашту балдар үренер аңылу кыпту) јаңы школ, эки мага-
зин, телефоннын автомат-станциязы, стадион тудулган. Те-
ректүде алты јаштулар үренер аңылу кып, балдардын сады,
Ак-Кобыда баштамы школ тудулган. Совхозто улус јур-
таар 21 квартира тудулды, омордын көбизин јаңы айылду
болгон јиит билелерге берген. Калганчы үч јылда 53 биле
төзөлдү.

Хозяйстводо иштейтен улусты үредип белетеер иш јакшы
төзөлгөн. Бастыра 34 кижы үренип јат, ол тоодо хозяйство-
дон стипендия алып, бийик ле аңылу орто үредүлү школ-
дордо — 18, училищелерде 8 кижы үренип туру.

Үредүни божодоло, совхозко иштеп келген јиит спе-
циалисттерге квартира берип јат. Черүден јанала, хозяй-
стводо иштеп арткан јииттерге 150 салковой болуш акча бе-
рер эткен.

Совхозтын төс јуртында улай ла культурно-таскамал ла
спортивный иштер, темдектезе, иштин озочылдарын темдек-
теп уткыыры, «Амыр-энчүнинг толкузы», «Адам, энем ле мен
—спортто турушкан биле», жүзүн-башка выставкалар өдөт.
Культуранын туразы, библиотека үзүги јоктон иштегилейт.
Культуранын ишчилери, агитаторлор мал өскүрген ферма-
ларга, малчылардын турлуларына улай жүргүлейт. Балдар-
дын ла јииттердин спортшколында јенил атлетиканын ла
чаначылардын секциялары иштеп јат. Совхозтын спортчы-
ларынын командалы өскө хозяйстволордын командаларыла
улай ла туштажып маргыжып турулар. Музыканын шко-
лында балдар фортепианола, скрипкала ойноорына үренги-
лейт.

Су-кадыкты корыыр группа иштейт. «Биле», «Килемји»
программалар бүдүп баштады. Афганистанда јуулажып ке-
неген, интернационалист-јуучылдарга болуш эдери төзөлгөн.

Партком отчетту ла выборлу партийный јуунда айдылган шўўлтелерди ајаруга алып, јашōскўримле иштеерин, комсомолдын организациязын башкарарын јарандырды. Теректўдеги цеховой партийный организациялар комсомолло, јашōскўримле иш өткўрер јакылталу коммунисттердин докладтарын угуп шўўштилер. Быјыл февраль айда совхозтын текши партийный јуунында «Коммунисттер комсомолдо ло өскө дө общественный организацияларда иштеп тургандары керегинде» суракты шўўшкен.

Комсомолдын комитединин членине совхозтын директоры тудулганы јаан тузалу болды. Совхозто јашōскўримге бийик арбынду иштеер айалга јеткилдеер, олордын јадын-јўрўмин кичеер ле башкарар ағылу комиссия бар.

Је оныла коштой эмдиги өйдө совет экономикада ла обществодо јангырта тōзōштин некелтелери аайынча Алтыгы-Оймондогы совхозтын партийный организациязы јашōскўримле иштеп, комсомолдын ижин башкарып турганында једикпестер барын КПСС-тин обкомынын бюросы бойынын јуунында темдектеди.

Парткомдо ло партийный јуундарда јашōскўримнин ижине ле јўрўмине учурлалган сурактар каа-јаа шўўжит. Бу сурактар аайынча каруулу коммунисттерге, башкараачы ишчилерге некелте јок. Партийный комитет комсомольский организацияны бош салып ийди, оны башкаратан улусты белетеерин кичеибей туру деп айдарга јараар. ВЛКСМ-нин комитединин качылары калганчы ўч јылдын туркунына беш катап солынды. Комсомолдын цеховой организацияларынын качылары јылдын ла солынып јат. ВЛКСМ-нин комитединин тоомјызы јабыс. Комсомолдын члендери профсоюзтын комитединде, өскө дө общественный организациялардын башкараачы органдарында јок. Комсомолдо иштеерине сок јангыс коммунист ийилген. Комсомолдын политический ўредўзинде једикпестер көп.

Јиит уулдарды ла кыстарды ишке ўредип тазыктырары уйан тōзōлгөн, олордын иште дисциплиназын тынғыдарына кичеемел јок. Совхозтын ижинде комсомолдордын ла јашōскўримнин коллективтери јок, јиит ишчилердин таскадузын ла билгирин бийиктедер ўредў тōзōлбөгөн, маргаандар өтпөй јат. Мөрөй јаан једим јок, калай өдўп туру. Шефство-наставничествоны быжулап тōзōөр керек.

Совхозто иштеп турган ВЛКСМ-нин 56 членинен 1988 јылдын јакылтазын јўк ле 32 кижи бўдўрген. Јашōскўрим иштеер өйди калас өткўрип турганын учетко албай јат.

Школды божодып јаткан балдарга профууламјы берер иш уйан тӱзӱлгӱн. Балдар амыранып иштеер лагерьлер иштебей токтоп қалды. Школдордо балдарды ишке тазыктырар аргалар уйан, кӱргӱзӱлӱ агитация јок. Специалисттер школдор јаар јӱрбей турулар. Јурт Советтин школго ло билеге јӱмӱлтӱ эдер комиссиялары нени де эткилебейт.

Иштеп турган јашӱскӱримди јӱредерине ајару эдилбейт. Одустан ажыра јиит уулдарда ла кыстарда орто јӱредӱ јок.

Јашӱскӱрим бойынын иштен чӱлӱӱ ойин бойына ла эл-јонго тузалу ӱткӱргедий аргалар јеткилделбеген. Культурно-массовый иш, спортло маргаандар кӱп нургуны совхозтын тӱс јуртында — Чендекте ӱдӱт, Полеводка, Маргалу, Алтыгы-Оймон јурттарда клубтар иштегилебейт. Совхозто бар 14—30 јашту 520 јашӱскӱримнен јӱк ле 100 кижѝ библиоте-каданг књѝгалар алып кычыргылайт. Физкультурада ла спортто јашӱскӱрим ас туружат. Јашӱскӱримди јакшы кылык-јанга, аракы ичпес эдип тазыктырар иш јабыс кемнӱде. Ол сурактар аайынча лекциялар, докладтар, беседалар јок, аракы јок тойлор ӱтпӱйт.

Бу суракты партиянын обкомынын бюросы ончо јанынан терењѝде шӱӱп кӱрӱлӱ, элбек јӱп јаратты. Јӱптӱ јашӱскӱримле иштееринде, комсомолды башкарарында андый ок једикпес-тутактар ӱскӱ дӱ хозяйстволордын ла предпрѝ-тиелердин парткомдорынын ижинде бары темдектелди.

Јашӱскӱримле иштеери, комсомолды башкарары, ВЛКСМ-нын организациязынын учурын ла тоомјѝзын бийиктедери партийный комитеттин алдында турган јаан учурлу задачалардын бирӱзи болуп јат деп, КПСС-тин обкомынын бюросы јараткан јӱптӱ айдылды. Комсомолдорды ла јашӱскӱримди јӱрӱмде ле иште турумкай, хозяйство бӱдӱрип турган иштер јенӱлӱ бӱдери, социальный ла культурный јӱрӱмде јангыртулар учун каруулу болорына јӱредип тазыктырар керек.

Јашӱскӱримле иштеерин јурт Советтин исполкомы, совхозтын администрациязы, общественный организациялар, культуранын учреждениелери тынҝыдары керектӱ. Бу иш комсомолдын комитедиле кожо план аайынча чокым ууламјылу ӱдӱр учурлу. Комсомолдо иштеп турган коммунисттерге некелтени тынҝыдар, олардын ӱткӱрип турган ижи керегинде отчетторын партийный комитеттерде, цеховой парт-организацияларда, коммунисттердин јуундарында улай ла угуп, шӱӱжип турулар. Комсомолло, јашӱскӱримле иште јакшы ченемелди јууп таркадар.

Партийный комитет, цеховой партийный организациялар комсомолдо башкараачы ишчилерди белетеерин, олоорды ишке үредип тазыктыарын жангырта тӱзӱӱри керектӱ. Комсомолдо иштеерге јинт коммунисттерди ийер. Белетелген комсомолдорды партияга алганы ажыра комсомол организацияларда партийный группалар тӱзӱӱр. Комсомолдо иштеп турган коммунисттердин ижи јаан учурлу партийный јакылта болор учурлу.

Комсомолдорды ла јашӱскӱримди подрядла, аренда ла иштеерине јилбиркедер. Комсомолдордын ла јашӱскӱримнин коллективтерин, кооперативтер тӱзӱӱрине јӱмӱлтӱ эдер.

Јашӱскӱримнин ортодо социалистический мӱрӱйди элбедер. Онын амадузы иште дисциплинаны тынгытканы, бийик арбынду иштегени, продукциянын чындыын јарандырганы ажыра јаан једимдерге једип алары болор учурлу.

Уренчиктерди ишке тазыктыарында школло ӱмӱлӱжӱрин теренжидер. Уренчиктердин школдогы производственный бригадаларын балдар школды божоткон сонгында буснай, хозяйствонын хозрасчетло иштеп турган коллективи эдип кӱчӱрип турарга кичеенер.

Партийный ла комсомольский организациялар комсомолдордын ла јашӱскӱримнин политический үредӱзин ӱдӱмдӱ ле једимдӱ эдип тӱзӱп алар учурлу. Јашӱскӱримди албатылар нак, најылык ла карындаштык болорына, јакшы кылык-јангду болорына тазыктыар.

Јашӱскӱрим ак-чек јӱрӱмдӱ болорын јеткилдеер, аракыдашты, ӱскӱ дӱ јаман кылыктарды јоголторы учун тартыжар. Физкультураны ла спортты тынгыдар, јашӱскӱрим јакшы амыранарын, иштег бош ӱйди тузалу ӱткӱрерин, олоордын јилбиркегени аайынча иш ӱткӱрерин јеткилдеер. Культуранын ла спорттын материально-технический базазын тынгыдар.

КПСС-тин обкомынын бюросы бу сурак аайынча јӱбинде јашӱскӱримле иш канайда ӱдӱп турганын ончо јанынан теренжиде шиндейле, јашӱскӱримнин сурактарын бӱдӱреринде ВЛКСМ-нин комитеттерине болушсын деп, КПСС-тин горкомына ла райкомдорына јакарды.

ОБЛАСТЬТЫҢ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ ӨЗҮМИН ТҮРГЕНДЕДЕР АМАДУЛА

Совет жаңнын жылдарынын туркунына бистин область-
тын производственный ла научно-технический ийдези тыңы-
ды. Журт улустын жүрүми өскөлөнди. Ишмекчи класс,
колхозчы-крестьянство, интеллигенция тзөлип өсти.

Калганчы жылдарда нациялардын жадын-жүрүми жаранып
жуукташты. Ол ишмекчи класстын тоозы көптөгөниле кол-
булу. Бүгүңги күнде областьта 192 мун кижии бар, олардын
27 проценти городто ло ишмекчи поселоктордо, 73 проценти
журт жерлерде жадылар.

1959 жылдан ала 1979 жылга жетире Туулу Алтайда иш-
мекчилердин тоозы көптөп келерде, колхозчылардын тоозы
астаган.

Областьта алтай интеллигенция көптөди. Калганчы жир-
ме жылда врачтардын, үредүчилердин, албаты-хозяйствонун
специалисттеринин, артисттердин, бичиичилердин, журукчы-
лардын тоозы бүдүн-жарым катап көптөгөн. Промышлен-
ностьто, строительстводо, журт хозяйстводо 3913 (бийик
үредүлү — 984, аңылу орто үредүлү — 218) научно-техни-
ческий интеллигенция иштеп јат.

Иштеп турган улустын бичикчизи тыңыды. Албаты-хо-
зяйствонун башка-башка бөлүктеринде иштеп турган кажы
ла мун кижиге бийик ле аңылу орто үредүлү 130 кижии ке-
лижип туру.

1987 жылда Туулу Алтайда материальный производство-
ло культурада бийик ле аңылу орто үредүлү 18,5 мун спе-
циалист, ол тоодо 2,5 мун алтай специалист иштеген. Одүп
јаткан бешжылдык башталардан ала бийик үредүлү специа-
листтердин тоозы — 967, аңылу орто үредүлү специа-
листтердин тоозы 1140 кижиге көптөди.

Аңдый да болзо, көп тоолу специалисттер (2350 кижии)
үренип алган специальнозынан өскө иште иштеп жадылар.
Темдектезе, «Горный Алтай» агрокомбинаттын предприятие-
леринде аңдый улустын тоозы — 772 кижии, эмезе текши
тоозынын 23 проценти.

Бүгүңги күнде Туулу Алтайда предприятиелерде, органи-
зацияларда ла учреждениелерде иштеп турган 83,9 мун ки-
жинин 24,6 проценти бийик ле аңылу орто үредүлү. Ол кире
көп бичикчи улусты бис билгир шиндебей, специалист-
терди эл-јоннын өзүмине астамду эдип тузаланар сурактар-
га керектү ајару этпей жадыс.

Областынын ишмекчилеринде алтай улус — 16 процент. Промышленностьто 1736 алтай кижии иштеп јат. Горно-Алтайск городто үч јүске шыдар алтай ишмекчи строителство до иштейт. Областынын промышленнозында алтай ишмекчи класс төзөлгөлөк. Алтай ишмекчилердин көп нургуны — совхозтордо.

Туулу Алтайдын социально-экономический өзүминин көп сурактары теория јанынан учына јетире јарталбаган. Бис озодон бери јанжыкканын национальный деп ондоп, социализмнин јолында баштапкы јангыртуларды јанжыкканы деп јартап, хозяйствоны башкарарында алдынан бери јанжыгып келгенинен кыйа баспайтаны национальный ээжи деп түп шүүлте эткенис.

Алтай улустын јүрүминде јанжыккан иште — мал ла ан өскүреринде науканын ла техниканын јангы једимдери, механизация уйан таркаган. Мал өскүрер иштин материально-технический аргалары сүреен коомой болуп артканча. Онын да учун мал өскүрер ишке јашөскүрим, ол тоодо алтай уулдар ла кыстар, јилбиркебей барды.

Областыта хозяйство јангыс ла сырье эдерине ууланган. Туулу Алтайдын социально-экономический өзүминин планын тургузары ла ол планын бүдүрери алтай улустын бойынын социальный өзүмиле колбу јок.

Мында, баштапкызында, алтай улустын нация болуп јаранып өзөтөниле колбулу көп сурактар областынын социально-экономический өзүминин планына кирбей артып јат. Ол сурактар — алтай улустын тоозы көптөп, чыгып ла өлүп турганы, билеле колбулу керектер, үредери ле тазыктылары, мал өскүрериле колбулу социальный задачалар, нациялар ортодо колбулар, духовный культура ла алтайлардын јадын-јүрүмиле колбулу өскө дө јаан учурлу керектер.

Аймактар сайын улустын тоозы өзүп турганы тын өрөлүтөмөндү. Алтай улус көп болгон аймактарда алтайлардын тоозы тын көптөйт, өскө јерлер, городтор јаар көчөри ас. Андый аймактарда балдар, өскө аймактарга көрө, бүдүн-јарым — эки катап көп чыгат. Је балдардын өлүми јаан улустан 20—35 процентке бийик.

Экинчизинде, областынын социально-экономический өзүминин программазы Туулу Алтайда јуртаган алтайлардын јилбүлерин јеткилдеерине ууланбаган деп айдар керек. Программаны, пландарды бүдүрери, онын једимдери ишмекчилерге, колхозчыларга јетпей, јаан јурттарда, колхозчылардын, предприятиелердин контораларында артып јат.

Албаты-хозяйстводо 27 мунга шыдар таскадузы бийик ишмекчилер иштеп јат. Промышленностьто квалификациялу ишмекчилердин тоозы — 70 процент, строительстводо — 67, совхозтордо 53 процент. Он экинчи бешјылдыктын јылдарынын туркунына квалификациялу 3791 ишмекчи, ол тоодо промышленностько ло строительствого — 1242, јурт хозяйствого — 1865, садуга 684 ишмекчи белетелди. Андый да болзо, бистин областьтын промышленнозын өскүрер, јурт хозяйствоны тыгыдар задачалар јанынан алза, бисте квалификациялу ишмекчилерди ас белетеп јат деп айдар керек.

Промышленностьто ло строительстводо иштин эрчимин тыгыдарга, чындыйын јарандыарга, јурт хозяйстводо ишти јаан астамду эдип јангырта тözöörгө ишмекчилердин ле колхозчылардын квалификациязын түрген тыгыдар керек. Көп нургуны алтай улус јуртаган аймактарда јурт хозяйстводо иштеген улустын тоозы, өскөлөрине көрө, 2 катап көп. Областьта ишке чыдаар бастыра улустын 35 проценти — јурт хозяйстводо, 15 проценти — промышленностьто, 6,5 проценти — строительстводо.

Бүгүңги күнде бистин областьта иштеер улус јурт хозяйстводо, улустын су-кадыгын корыырында, садуга, культуранын учреждениелеринде једишпей туру. Једип алган једим айынча пландап турганынан улам келер 10—15 јылда Туулу Алтайда мал өскүрер иш јайрадылардан маат јок.

Малчылардын јадын-јүрүми эмдиге јетире јаранбаган. Олорго бийик арбынду иштенер, јакшы амыранар аргалар јеткилделбеген. Малчылардын турлуларынын јүк ле 4 проценти электричестволу. Мал өскүрер ишке јашөскүрим јилбиркеп барбай јат. Удабай кой кабырар, уй саар улус табылбай барар. Эмдиги койчы, уй саачы, ан өскүреечи кандый болотон ээжи јарталгалак.

Алтай улустын көп нургуны ыраактагы јурттарда, кобыјиктерде турлуларда јуртап турган бололо, культурный јанынан коомой јеткилделет, јадын-јүрүминде једикпестер көп. Олордын јадын-јүрүмин јарандыары, культурный јеткилдешти тыгыдары јанынан јүзүн-башка программалар бисте көп болды. Је акча-јөөжө ас, аргалар једикпестү бололо, ол программалар, јакшынак амадулар бүтпей, чаазында артып калат.

Туулу Алтайда социально-культурный өзүмнин бүгүңги задачаларын јангыс ла областьтын бойынын арга-чыдалыла бүдүрип болбойтоны јарт. Ого төс јерден јаан болуш эдери, акча-јөөжө чыгымдаары керектү.

Учинчизинде, областьтын социально-экономический өзүминин пландарын тургузарда мында журтаган эл-јоннын шүүлтезин укпай, алтайлардын национальный јилбүүлери ајаруга албай төс јерде темдектелген иштерди, экономика-ны өскүретен ээжилерди ол ло бойынча областька таркадып тургандар.

Төртинчизинде, областьтын эл-јоны, анчада ла алтай улус экономиканы өскүрер, јадын-јүрүмди јарандырап иштердин программасын тургузарында турушпай турган учун пландар областьтын албатыларынын јилбүүлери ле колбу јок болуп артат. Онон улам улус пландарын бүдүрерине тын јилбиркебейт. Нациялардын ортодо колбуларда коомой керектер болуп јат.

Туулу Алтайды ончо јанынан өскүрерге эмдиги өйдөги материальный производствоны ла духовный культураны јарандырып өскүргени ажыра јөмөнөр керек.

Областьтын социально-экономический өзүминин планын Туулу Алтайда журтаган улустын, элден озо алтайлардын шүүлтезин угуп, национальный јилбүүлери ајаруга алып тургузар ла бүдүрер керек.

Өмөликтин подряды, аренда, чоком коллективтин (бригаданын, ферманын, цехтин, учреждениелерде — бөлүктердин, лабораториялардын, секторлордын) ижинин учындагы једими учун каруулу болотони — јаан једимдү ле астамду иштеерин јеткилдеер.

Обществонын јүрүминде јангырталар, өскөртүлөр ле кубулталар болуп турганыла колбой ученылар бистин областьтын духовный ийде-чыдалын јартаары керектү. Бис экономикада ла социально-культурный керектерде једимдерди көргүскен тоолор аайынча республикалардын, крайлардын ла областтардын ортодо социалистический мөрөй өдүп турганын көрүп јадыс.

Эмди кижинин учуры бийиктеп турган өйдө једимдерди көрөтөн өскө аргалар табып тузаланары керектү боло берди.

Я. ПУСТОГАЧЕВ

СОВЕТ ЈАННЫҢ БАШТАПКЫ АЛТАМДАРЫ

(1917 жылдын учынан 1918 жылдын июнь айына јетире Туулу Алтайда демократический кубулталар өткүреринде Каракорум-Алтай Совдептин ле Горный Думанын бүдүрген иштери)

1917 жылда 25 октябрьда Петроградта јуу-јепселдү түймеен јенген. 6—9 декабрьда Совет јан Барнаулда турган. 21 декабрьда Бийскте бастыра јан Советтердин колына көчкөн.

Туулу Алтайда јуртаган улус революция јенгенин јарadyп уккан. Совет государствонун баштапкы декреттерине јөмөлтө эткен.

Горный Думанын башкараачылары Совет јаннын тоомызы өзүп турган айалгада албаты-калыктын сагыш-шүүлтезин ајаруга аларга келишкен. Алтайда Горный Дума революция јенгениле тззөлгөн. Онын ижи баштап демократия аайынча өдүп турган. Думада кандый бир башкараачы право јок бололо, государстводон акча албай да турза, Туулу Алтайда социально-экономический ле культурный өзүмнин сурактарын ајаруда тударга ченешкен.

Алтайдын Думазы 1917 жылда 27 декабрьда јурттарда алтай улустын ла орус крестьяндардын депутаттарынын Советтерин тутсын деп јакару берген. Советте солдаттардан — 1, крестьяндардан — 1, алтай улустан 1 депутат болор шүүлте эдилген.

Советтер тззөөрине Горный Дума Г. И. Гуркинди, В. К. Манеевти, В. В. Тюнинди, Г. И. Кучинскийди ийген. Дума Бийсктеги Јер управадан ла Советтен кожо иштеерге инструкторлор алдырып экелген. Советтердин праволоры ла бүдүретен ижи керегинде јартамал бичик ије берген.

Сонында Дума Совет јанга јөпсинип турганын јарлайла, Советтер ле ревячейкалар тззөөр ишти башкара берген. 1918 жылдын март айына јетире 19 волостын Советтери, 25 деремнеде јурт Советтер тззөлгөн. Совдеп башкарганыла кезик јурттарда крестьяндардын революционный јаргылары иштеген, албатынын јаргызы тззөлгөн, волосттордо-

ты ла журттардагы Советтерде олардын ижин корыйтан жуучыл отрядтар тӱзӱлгӱн.

Советтер журттарда жангыртулар эдери жанынан жан иш ӱткӱрген. Ол иштердин программаны алтай улустын ла орус крестьяндардын Туулу Алтайдагы съездинде жӱптӱгӱн. Программада журт улуска ӱлӱг эдетен ле мал кабыратан јер берери, аш салар јерди арендага берери, бош јерлерде культурный хозяйстволор (улус танынан ла ӱмӱлӱжип иштеер, ченелте ӱткӱрер хозяйстволор, јылкы ӱскӱрер заводтор, адару ӱскӱрер ӱмӱликтер) тӱзӱӱри темдектелген. Чолушмандагы ла Благовещенкадагы монастырьлардын јерин текши јонго алган. Никольскто ӱй улустын монастыринин јеринде коммуна тӱзӱлгӱн.

Государствонын јеринин талдамазын элден озо коммуналарга ла ӱмӱлик хозяйстволорго берип турган. Съездтин жӱбиле Туулу Алтайда тузалангадый јерлердин аайына чыгарга јетире ӱскӱ јерлерден улус кӱчӱп келерине жӱп берес, јерди шӱӱшкени аайынча ӱлештирер деп жӱптӱгӱн.

Бастыра бу керектерди Каракорум-Алтай управада јерди ле агашты кичеейтен Совет башкарган.

Туулу Алтайдын историязын шиндеечи кезик улус Каракорум-Алтай управа бастыра јерди ле агаштарды ишкӱчиле јаткандарга, элден озо јокту улуска берери керегинде Советтердин Бийсктеги Совединин жӱбин бӱдӱрбей, бу суракта байлардын јилбӱлерин јеткилдеген деп айдып јадылар. Революциянын кийнинде баштапкы ӱйдӱги программада социалистический жангыртулар эдерин темдектеерге арай эрте ле бӱдӱрерге кӱч болгон.

Каракорум-Алтай управа бойы ары да, бери де эмес, эренис политический биригӱ болгон. Туулу Алтайда байлар ла јоктулар тартышкан, ӱскӱ укту улус јарашпаган, капитализм тыгып таркабаган айалгада Совет жаннын Јер керегинде Декредин јӱрӱмде бӱдӱрер сурактарда тын ајарынар керек болгон. «Јерди теп-тег ӱлештирер» кычыруны Туулу Алтайда ол ӱйдӱги улус јетире ондобос эди.

Онын да учун Каракорум-Алтай управанын программаны жангыс ла байларга јарамыкту болгон деп айдып турган улустын шӱӱлтези эмеш јастыра.

Советтер ле Јер керегин башкарып турган комитеттер јерди ӱлештиреринде управанын жӱптӱринен озолой барып турганы чын. Олор азыйда кааннын кабинетинин, монастырьлардын ла церквенин јерлеринен эн талдамазын чек јер јок ло ас јерлӱ крестьяндарга берип тургандар.

Куташ јуртка ичкери јерден көчүп келген крестьяндар Улалудагы Совдептин болужыла Октябрьдагы революциядан озо. Улалудагы монастырь ээлеген 93 гектар јерди бойларына алгандар. Ас јерлү ле чек јер јок крестьяндар Чолушмандагы монастырь ээлеген 3858,2 гектар јерди үлешкен.

Советтер көп јер ээлеген кулактарла, арендаторлорлотын тартыжу өткүрген. Олордын артыкту јерин блаап алып, көп калан салып турган. Кезик волостьтордо Советтер теермендерди байлардан блаап алала, бойынын јөөжөзи эткен туш којойымдардын садузын токтоткон, агаштар кичееп корыйтан милициянын аңылу отрядтары төзөлгөн.

Горный Дума ла Каракорум-Алтай управа аш-курсақты көптөдөри јанынан көп иш өткүргендер. Горный Думада аш-курсақты ла экономиканын сурактары аайынча бойынын бөлүги бар болды. Керектү товарлар садып аларга ла бөлүктин ижин төзөп башкарага улустаң 136 мун салковой акча јууп алган. Кезик волостьтор аш садып алатан акча јууган.

Горный Дума улус бойында артыкташкан ашты сатсын деп кычыру эткен. Соңында Дума ашты чөлдөги райондордон садып алып турган. Темдектезе, Горный Думанын члени Недорезов Алтайдын чөлдөги райондорынан 54 мун пуд аш садып алган. Шипуноводо, Алейскте, Поспелихада 20 мун пуд аш јуулган. Каракорум-Алтай управа аңчыларга керектү ок-тары садып алып турган.

Каракорум-Алтай управа монастырьлардын хозяйство-зынан ченелте эдип бийик түжүмдү кыралар, укту мал өскүретен фермалар төзөп баштаган. Агаш јаратан үч завод ачарына акча чыгымдаган.

Горный Дума алтын казарына шинжү төзөгөн. Алтын алатан пункттар ачылган. 110 мун салковой акча-јөөжөлү албаты-банк төзөлгөн.

Хозяйство үрелип чачылган, акча-јөөжө једишпей турган күч өйдө Туулу Алтайда Советтер улусты бичикке үредери, культураны бийиктедери јанынан бир эмеш иш өткүрди.

13 јангы интернат, 5 школ, Улалуда ла Ондойдо гимназиялар, политехникум, воскресен күнде ле энгирде үренер школдор, бичик кычырар туралар ачары, культурно-јартамал иш өткүретен кружоктор төзөөри темдектелген.

1918 јыл башталарда школдорды Советтер бойына алган, үренгени учун акча төлөбөс эткен. Школдорды ремонттон, јангыдан тудатан, үредүге керектү неме алатан акча јуулып турган. Школдорго керектү көп акчаны кооперативтер

берген. 1918 жылда январь айдан сентябрь айга жетире Туулу Алтайда 83 школ иштеген, олардо 102 үредүчи балдарды үреткен. База үзеери жаңы 22 класс ачары белетелген.

Совдеп культурно-жартамал иш тюззори жаанынан жаан иш баштаган. 1918 жыл башталып турарда Туулу Алтайда кооперативтердин болужыла культурно-жартамал иштин 15 обществозы тюзолгон. Су-кадыкты корыыр сурактар аайынча чокым иш откон. Совдеп больница ла улус эмдейтен 5 пункт ачар эдип жоптогон. Же ол жопти 1918 жылдын баштапкы жарымында бздүрип болбогон. 140 мунг кижилуртаган Туулу Алтайда врачтардын 2 участогы, 1 фельдшерский пункт, эки врачту 2 больница иштеди.

Горный Думанын ла Каракорум-Алтай управанын члендери Туулу Алтайга окко жерлерден литература экелгилеген, Гуляевтин музейин садып алган, алтай улус жебрен ойлордон бери тудунган-кабынган немелерди жууры ла книгалар чыгарып баштаары керегинде жоптошкон. Туулу Алтайда лекциялар, докладтар кычырарга, жартамал иш откүрерге жарлу ученыларды ла специалисттерди алдырткылаган.

Горный Дума ла Каракорум-Алтай управа турган бир жылдын туркунына жаан иш откүргенин 1920 жылда Туулу Алтайдын ревкомынын председатели В. И. Плетнев темдектеген. Онон озо Василий Иванович олардын ижин жаратпай турган. «Бир эмеш националистический ууламжылу болгон биригу — Каракорумнын управазы — Туулу Алтайда бир эмеш жакшы керектер эткен. Ол тоодо темдектезе: 1. Школдордын тоозы эки катап коптогон; 2. Бийик үредүлү эки баштамы училище ле бир гимназия ачылган; 3. Үредүчилердин курсын откүрген; 4. Билгирлердин бастыра болуктери аайынча байлык библиотека жуулган; 5. Жербойындагы промышленностьы ла духовный культураны жарандыраарына жаан тузалу музей тюзолгон; 6. Алтай тилле бичиктер чыгарарын баштаган; 7. Алтайда ботаника, геология аайынча шинжу откүрген, школдор тудар ла ремонттор, агаш кезер, Чуйдын трагын откүрер проекттер тургузылган; 9. Улустын тоозын жартаган жаңы предприятиялер тюзолотон жерлер темдектелген; 10. Журт хозяйствоны жарандырап иш темдектелген. Окко до керекту иш откүрилген» — деп, Василий Иванович Плетнев бичиген.

Н. Ф. ИВАНЦОВА.

Москвада В. И. Лениннин адыла адалган институттын докторанты.

ЈАБАРЛАШ ЈОЛ АЛБАС

Башка-башка ук албатылардын колбуларынын сурактарын шүүжетен КПСС-тин Төс Комитетинин Пленумына белетенери керегинде јөбинде мындый сөстөр бар: «Ревизионисттердин, оппортунисттердин, классовый өштүлердин социализмди јабарлап, ого удур өткүрүп турган идеология иштериле күүн-кайрал јок ло турумкай тартыжар». Мындый шүүлте тегиндү эмес. Ненин учун дезе, бистин партиянын өткүрүп турган национальный политиказына табарулар эдерин, јамандаарын буржуазия токтотпой јат.

Бүгүн, ачык-јарыктын ла демократиянын өйинде, бистин ороондо КПСС-тин национальный политиказы «јастыра», «өскө ук албатылар ортодогы колбуларда келишпестер» бар деп үндер угулар болды. Октябрь 1917 јылдан озо национальный сурак јарамыкту-јакшы болгонун темдектегилейт.

Ондый шүүлтелердин лапту чындыгын Туулу Алтайдын историязы, онын төс албатызы — алтайлардын јүрүми ажыра шиндеп, шүүп көрөктөр.

Бистин ороондо Совет јанг төзөлгөннин бери 70 јылдын туркунына башка-башка ук албатылар ортодогы колбуларды, национальный сурак аайынча ајалганы јарандылары јанынан көп иш өткүрилген. Ол тоодо Туулу Алтайда.

Бистин кичү төрөлис Октябрьдагы революциядан озо Орус каандыктын сондоп калган аалга ла јака јери болгон. Онын төс јоны — алтайлар — орус ла алтай байлардын базынчыгында болуп, эки кат кулданышта јаткан. Алтайларды кынгыс эдер үн јок, баш көдүрбес эдерге кулданаачылар олар ортодо өнөтийин өөн-бөкөн, јарашпастар јайатан. Орус каандыктын политиказы — алтайларды, оног до өскө орус эмес албатыларды биригип бойларынын тангынан јадар аргазын чек јок эдери, культуразын өскүрбези, бу јанынан кичинек ле баш көдүрзе, јабa базары, өзүмин кунурактадары болгон.

Јаңыс ла Октябрь революциянын јенүзи алтайларды эки кулданыштан, экономический базынчыктан, политический тумчалаштан айрыган. Лениндик партияга башта-дып, орус ла өскө дө совет албатыларла јаба алтайлар граждaн јууда өштүлерле, Ада-Төрөл Улу јууда јутпа фашисттерле күүн-кайрал јок тартыжып, Октябрьдын Төрө-лин — Совет ороонын корулап алган.

Бүгүңги Туулу Алтай — өзүмдү јурт хозјайстволу ла промышленностьу область. Ороонго малдан алган продукция, промышленный ла көктөгөн эдимдер аткарат.

Партия ла Совет башкару алтай албатынын өзүмине јаантайын ајару эдип, кредиттер, төлү јоктон акча берип, јакшы аштын үрениң, укту мал, јуртхозмашиналар са-дып аларга јөмөжөт. Бу јанынаң калганчы да өйлөрдө бил-дирлү болуш јетиргилеген. Государствонын болужыла ага-ш эдимдер эдер цехте, гардин тюль түүр, өдүк көктөөр, бөс согор фабрикаларда јаңы техника, јазалдар кондырылып тургузыл-ган. Анайда ок јурт хозјайствонын техника-јөөжөлик төзөл-гөзин тыңыдарга, албаты үредүни, су-кадык корыырын ла культураны јарандыраына база көп акча берилген.

Темдектеп айткажын, область төзөлөр алдында Туулу Алтайда ас-мас јепселдерлү јети ле больница болгон. Бү-гүн керек чек башка. Областын кажы ла јуртында меди-цина бөлүк, аймактардын төс лө кезик јаан јурттарда боль-ницалар бар. Олордо алты јүске шыдар бийик үредүлү эм-чилер, башка-башка специальностьту эки јарым мун киж-и орто бөлүкте иштейт.

Революциядан озо Туулу Алтайда школдор база ас болгон. Алтай јоннын культурадагы сондожын, бичик билбезин түр-ген јоголторго Совет государство ал-камык акча чыгымда-ган. Өскө тергеелерге көрө ол акча үч-төрт катапка көп болгон. Онын шылтузында кыска өйдин туркунына үредү јок улус чек јоголгон. Тургуза өйдө областын албаты хо-зјайствозында 20 муннан артык бийик ле аңылу орто үре-дүлү специалисттер иштейт. Олордын тал-ортозы алтайлар.

Бүгүн областьта бойынын ученылары бар. Јаңыс ла пединститутта 84 доцент ле наукалардын кандидаттары иштейт, үч үлүзи алтайлар.

Алтай литература база өзүмде. Онын тазыл-тамыр тө-зөлгөзінде јайаандулар М. Чевалков, Чагат-Строев, П. Ку-чияк, Ч. Енчинов, Ч. Чунижеков, А. Саруева, С. Суразаков тургандар. Бүгүн Б. Укачиннин, А. Адаровтын, Л. Кокышев-тин, Э. Палкиннин, Д. Каинчиннин, Б. Бедюровтын ла

онон до өскө алтай бичиичилердин ле поэттердин бичимелдери ороон ичинде текши жарлу. Олордын чүмдемелдери СССР-дин көп туш ук албатыларынын тилдерине көчүрүлип чыккан.

Бир сөслө айткажын, Совет жаннын жылдарында алтай албатынын экономикадагы, политикадагы ла культурадагы өзүми билдирлү. Айдарда, алтай албатынын Октябрьдан озо ло совет өйдөги жүрүмин түндештиргежин, башказы жан. Сүүнетени көп, ачынып-тарынып кородойтоны жокко жуук.

Je классовой өштүлерибисти укканыста Совет Союзта албатылардын, ол тоодо алтайлардын, жүрүминде кубулталар болбогон, бүгүн де жок. Экономикада, наукада ла культурада өзүм болбогон, жок. Ондый куучындардын, шүүлтелердин амадузы жангыс — бистин ороон керегинде телекейдин албатылары ортодо жангыс жанан жайары, социализмди жабарлап каралаары, совет албатылардын ортозына өөн-бөкөннинг шаашкагын согоры болуп жат. Олор анчада ла КПСС-тин национальный политиказын жанандап каралайт. Онын да учун ондый идеологтор Маркс та, Ленин де национальный суракка бир де ажару этпеген дежет.

Чынын алгажын, Ленин революциядан озо до, онын да согында национальный суракка сүрекей жанан ажару салган. Совет Россиянын жүзүн ук албатыларын социальный ла национальный жайымла жеткилдеерге амадаган. Онызын Лениннинг бу суракка учурлалган бичиктери неден де артык керелейт. Темдектезе, «Декларация прав народов России», «Декларация прав трудящегося и эксплуатируемого народа» ла онон до өскө. Национальный сурактын сүрекей жанан учурлузын билип, ол 1921 жылда мынайда бичиген: «Бу телекейлик сурак, мында сүрекей ажарынкай болор керек. Оныла ойноорго жарабас, мун катап ажарынкай болзо жакшы. Башка укту жанан да, оок то албатылардын жилбүлерин, психологиязын, амадузын, кылык-жанын ла күүнин билер керек».

Онын да учун 1922 жылда тенг праволу ончо ук албатыларды бириктирип, бирлик жангыс государство — СССР-ди төзөөрдө, партия ойгор башчынын жакылтазыла башкарынганы ол.

Бистин партия бу суракта улайга Лениннинг жакылтазыла башкарынат. Совет нациялардын жилбүлерине болуп, олорды бириктирип, нажылаштырып, жуукташтырып койорго кичеенет. Бу ок өйдө партия мында бачым, албан, өдө конуш жок болорын некейт. Ол керегинде СССР-дин алба-

ты депутаттары бойынын баштапкы съездинде база айттылар.

Буржуазный пропаганда Казахстанда, Прибалтикада, Нагорный Карабахта, Сумгаитте, Тбилиси ле Ферган областьта өткөн жаман керектерден сап тудунып, СССР-дин албатылары бой-бойыла жарашпай чагыжып, өөн-бөкөн баштаган деп көпчиде айдып, кыйгы-кышкы көдүрөт. СССР-де өскө албатылардын тили өзүп жаранбай, там кунурактап, орус тилди албанла үренип турганы, совет республикалардын албатыларын көнү оруссыдып жатканы керегинде үрдүрөт.

Бистин ороондо өскө укту албатылар орус тилди албанла эмес, а акту бойынын күүниле билерге амадайт. Онызын жүрүм некейт. Ненин учун дезе, көп нациялу ороондо орус тил бой-бойыла колболыжар, таныжар, жууктажар төс арга-тамыр болуп жат. Онойып, орус эмес албатылар улу орус калыкты айландыра күреелей туруп, көп нациялу бирлик ороон болот. Бу бирликте орус албатынын учуры сүрекей жаан. Ол бистин обществоны жарандылары, тыш өштүдөн корыыры, ончо бар једикпестерди јоголторы учун тартыжуда баштанкай јерде барып жат. Орус калык өскө укту албатыларга, ол тоодо алтай јонго, улайга болужат. Онын да учун совет албатылар ортодо онын тоомјызы эн бийик, бастыразы ол јаар тартылат, ого жууктайт. Ого үзее-ри бистин өштүлерибис өскө ук албатылар јуртаган јерлерде экономиканын ла культуранын өзүмин орустар колго алып башкарат, башкараачы ла јамы јерлерде озор туруп жат, јербойындагы албатыны јабыс көрүп, јол бербей јат деп јамандайт.

Чынын айткажын, национальный райондордо, ол тоодо Туулу Алтайда орус, украин, белорус ла өскө дө укту улус јуртайт ла иштейт. Озор «колонизаторлор» эмес. Ишмекчилер ле колхозчылар, инженерлер ле ученыйлар, эмчилер ле үредүчилер, литература ла искусствонын ишчилери. Озордо кандый да аңылу башка јан јок. Озорго арткандарынын үстинде турар, аңыланар, башкаланар, тынгыркаар, бийленер арга берилбеген, ончозы тен праволу. Бир сөслө айткажын, карындаштык улус.

Виске удур өткүрип турган тартыжузында өштүлер башка-башка јол, сүме тузаланат. Озордын бирүзи — бистин республикалардын экономикадагы, культурадагы өзүмине тайанары. Республикалардын бу сурактар аайынча көргүзүлериинин башка-башка — өрөлү-төмөндү болоры јарт. Буржуазный идеологторго бу тоолор сүрекей керектү.

Олор тоолорго тайанып, оморды тузаланып, республикалардын өзүминин башкалузына сүүнип, кризис, кызалан келген деп үн алыжат. Бистин партияны ла башкаруны ол албатылар, тергеелер аайынча аңылу, башка политика өткүрүп турган деп бурулайт.

Олорго анайда ок совет албатылардын экономикадагы колбулары, өмөлөжөри база чек жарабайт. Бу тушта жабарчылар национальный республикаларды «кулданат», омордын СССР-ге бириккенин «базынчык» деп кыйгырыжат. Буржуазиянын мындый кыйгызынын, жартамалынын күрчегине бисте кезик улус илинип, «тангынан башка жада-рыс», «бойыс башкарынарыс» деп Союзка некелте эдет. Бистин өштүлерибис анчада ла совет интернационализмге, интернациональный культурага удур сүрекей тын тартыжу өткүрөт. Учы-түбинде омор мында да куру арттары жарт.

Социализм национальный аңылуны, национальный жанжыгуларды бир де жоғолтпой, карын, өскүрүп жарандырына элбек жол ачат.

Антикоммунизм мүргүүл, кудай жан жанынан биске удур база жаан тартыжу өткүрөт. Бис бу жанарды басып турган деп бурулайт. Тын жабарлаш анчада ла ислам керегинде өдөт. Олорго удур бир ле темдек. Быыл мүлгүүл жаннын жаан ишчизи Москвадагы патриархаттын Волоколамск ла Юрьевск Питиримнин митрополиди, бичик чыгару бөлүктин председатели Нечаев К. В. СССР-дин албаты депутады болуп, баштапкы съезде куучын айткан. «Кыстадып турган» мусульман мүргүүлдин Казахстандагы ла Орто Азиядагы Духовный башкартузы, Ташкентте ле Бухарада духовный училищелер иштейт.

Айдарда, жаныртунын, ачык-жарык айдыштын, демократиянын өйинде совет обществодо, экономикада, политикада, социальный жүрүмде ле культурада өдүп турган жаан кубулталар бистин једимдеристи өнөтийин жабыздып-жабарлап, једикпес-тутактарыбысты көпчидип, албатыларыбыстын најылыгын, бирлигин бузарга турган буржуазиянын пропагандазына жол бербезинде бир де аланзу јок.

Н. МОДОРОВ,
история наукалардын кандидады.

ТЕЛЕКЕЙДЕГИ АЙАЛГА ЛА СОВЕТ СОЮЗТЫН ТЫШ JAНЫНДАГЫ ПОЛИТИКАЗЫ

Јер үстинде јуртаган улус экинчи телекейлик јуунын кийинде јаан јуу-чак база катап болбойтонына, ороондор ло албатылар өөркөжип јабарлажарын токтодоло, амыр-энчү ле эптү-јөптү јуртап јада берерине баштапкы катап эмди ижендилер. Андый ижемјиле улус јер үстинде бүгүн болуп турган керектерди көргүлөйт. Кажы ла талада эме-зг ороондо болуп турган керектер амыр-энчү ле јеткер јок болоруна кандый салтарын јетирери јанынан улус тыг са-нангылайт.

Китайда болгон шакпырт керегинде јетирүлерди улус чочып укты. Јуук Күнчыгышта Израиль колдомдоп кирип алган јерлерде Палестинанын арабтарын истеп турганы телекейдин бу талазында јеткерди тыгыдат. Африканын түштүгинде ЮАР-дын расист башкарузы африкан укту улус-ты кыйа көрүп турганын јаратпаган тартыжу там ла эл-беп, тыгып туру. Афганистанда јуу токтобой, улустын каны төгүлет. «Соок јуудан», јамандашкан өйдөн арткан-калганы анда-мында катап ла көрүнип келет. Бу јуукта Совет Со-юзта јангыртуларды јарадып турган ороондо — Англияда совет шпиондорды бедрей бердилер.

Андай да болзо, телекейде айалганы јымжадарына јө-мөлтө эдип турган керектер коомой керектерди артыктап, акалай берер. Оны јер үстинде јуртаган албатылар база кө-рүп, сүүнип турулар.

Ол керектердин тоозында элден озо СССР-де государ-ственный јаннын эн бийик органы — албаты-депутаттар-дын баштапкы съездинин ижи, телекейдин албатыларына съезд эткен кычыру, съездте СССР-дин Верховный Сове-динин Председателине тудулган М. С. Горбачев ФРГ-ге барып јүргени. Нөкөр М. С. Горбачев ФРГ-де болгоны Ев-ропада «соок јуу» токтойло, ороондор ло албатылар амыр-энчү айалгада өмөлөжөри башталганы болуп јат.

Съездтин телекейлик учуры неде дезе, СССР-дин ич-бойындагы ла тыш жанындагы политиказында жаңыртуларды албаты-калыктын адынан закон эдип жарлаганында.

Ичбойындагы политикада — кижиле элбек праволорлу ла жайым болгоны, ончо керектерде демократия жеткилделгени. Ого болуп орооннын экономиказын жаңырта төзөп баштаган, совет общественонун политический системазын жаңырткан.

Тыш жанындагы политика жер үстинде бар ончо госу-дарстволор ло бастыра албатылар амыр-энчү коштой ту-рар ла өмөлөжөр ээжилер закон аайынча жөптөлгөн. Ол ээжилердин учуры мындый: жеткер жок болорын ла амыр-энчүни элден озо политический эп-аргаларла жеткилдеер: ядерный жуу-жепселди жоголтор; черүлерди ле жуу-жепселди жаңыс ла коруланарына керектү кеминче тудар; полити-ческий, экономический ле өскө дө амадуларга жедип алар-га ийде-чыдал тузаланарыла коркыдарга жарабас; жаман-дажып өштөжөринен мойнооры; телекейде тура берген за-дачаларды бүдүрерге ле блааш-тартышты жоголторго жаңыс ла куучындажып жөптөжөр аргаларды тузаланар; совет экономиканы телекейдин хозяйствозыла колбоштырар, наукада ла техникада жаңы жедимдерди алыжар, элбе-де садыжар.

Совет госу-дарствонун эмдиги ле мынан арыгы бастыра өйлөргө тыш жанындагы политический стратегиязы андый деп, съезд жарлады. Бу стратегия жаңы политический түп шүүлте эт-кени ажыра тургузылган. Откөн өйдө оны бийик жамыда отур-ган ас тоолу улус тургусканынан улам болуп туратан жаан жастыралар госу-дарствонун жылбулерине каршузын жетир-ген. Эмди Совет госу-дарствонун политический стратегиязын албаты туткан депутаттар өмөлөжип тургузала, съезде жа-радып жөптөп турар.

Съезд Совет Союзтын тыш жанындагы политический стратегиязын кижиликтин историязында боло берген амыр-энчү өйди мынан ары ичкери көндүктирер амадула тургусты.

Амыр-энчүни ле жеткер жок болорын жеткилдеер арга-ларды жүрүминде тузаланып, СССР бу жуукта бойыннын че-рүлерин, тегин жуу-жепселдерин, анайда ок ядерный жуу-жепселдерин жаңыскандыра астадып баштап жат деп жарла-ган. Ого үзеери бистин ороон 1989—1991 жылдарда жуу-жепсел ле жуулажар техника эдерине чыгымдардын 20 про-центин астадар. 1995 жылга жетире бистин ороон националь-ный кирелтеден коруланарына чыгымдарды 1,5—2 катап

астадар. Ол ок ойдин туркунына мылтык-јепсел, јуулажар техника эдеечи заводтордо улус тузаланар продукция эдип турган кеми 60 процентке једер.

СССР-дин ак-чек амадулары, амыр-энчү полтиказы чокым керектер бүдүп, Европада ла бастыра телекейде айалга јымжаарына јомолто эдип туру. Москвада, Кремльде, откөн съездтин трибуназынан бастыра текши амыр-энчүни јеткилдеерге, эптү-јоптү омолөжоргө лө садыжарга кычыру эдилген. Ол кычыруны бастыра телекей јарадып укканын баштапкы јакшы керектер керелеп туру.

Совет Союз, социализм капитализмле омолөжорине съездтин кийинде једип алган баштапкы јаан једим — СССР-дин Верховный Советинин Председатели нөкөр Горбачев Михаил Сергеевич Рейннин јараттарында болгоны. Бу јорыкта СССР-дин ле ФРГ-нин башкараачылары дожо эткен политико-философский документке кол салганы исторический учурлу болды. Бу документ 1970 јылда Москвада кол салган Договорды јаңы ченемелле, эмдиги ойдин шүүлтелериле байгысты. Ого үзеери Совет Союзтын ла Күнбадыш Германиянын ортодо колбулардын сурактары аайынча 12 јопто-лөге кол салылды.

Эмди «соок јууны» ла өөркөжип јамандажатанын учына јетире јоголтып салала, амыр-энчүни быжу јеткилдегедий јаңы ой башталды деп, Күнбадышта да, Күнчыгышта да шүүп јадылар. Је андый амыр-энчүни эки јанынан омолөжип јеткилдеери керектү.

М. С. Горбачев ФРГ-ге барып јүргеели бир айдан ажыра ой отти, политиктер ле журналисттер оны эмдиге јетире шүүшкенче, мынан да ары бу јорыктын учуры јаан болор. Ненин учун дезе, Бонндо јоптөшкөни, кол салган документтер узак ойдин туркунына Европада ла бастыра телекейде керектерге камаанын јетирип турар.

Совет Союзтын ла ФРГ-нин тыш экономиказын, Европада ла бастыра телекейде бийик тоомјызын ајаруга алза, олар анайда омолөшкөни текши тузалу болотонин газеттер темдектеп турулар.

СССР-дин ле ФРГ-нин башкараачылары тушташқаныла коштой Европада айалганы јымжаткан өскө дө јаан учурлу керектер болгонын темдектеерге јараар.

СССР-дин ле США-нын ортодо Вашингтондо кол салган Договор аайынча јоголтор эдип темдектелген орто ло јуугына учатан ракеттерди график аайынча Европадаг јайладары өткөнчө.

Бойынын черүзин ле јуулажар техниказын јангыскандыра астадып турганы керегинде бистинг ороон јарлаганы аайынча совет јуучылдар ла јуулажар техника Варшавадагы договордын ороондорынаг јанып турулар. Оскө дө социалистический ороондордын черүлеринин тоозы, јуу-јепселдери, военный бюджетди астадылат.

Күнбадыш бу учуралда социализмнин ороондорынын шүүлтелерин ле баштанкайын ол ло тарый туура таштабай, черүни ле јуу-јепселдерди астадары јанынаг тапту јарамыту шүүлтелер эдип туру. Андый шүүлтелер НАТО-нын Брюссельде өткөн калганчы сессиязында эдилген. Венада дипломаттар Европада черүлерди ле јуу-јепселдерди канча кирези астадарын шүүжип баштадылар.

Европада јангыс ла јуучыл-политический айалга јымжай турган эмес. Оныла коштой ороондор ортодо садуны ла экономикада колбуларды элбедер јолдор табарга кичеенип тургандарын темдектеер керек. Бу јуукта «Текши рынокко» бириккен ороондордын өскө ороондорло керектеринин министрлери Люксембургта јуулала, садыжары ла экономикада өмөлөжөри керегинде Совет Союзла договор эдери јанынаг куучындажатан ағылу комиссия тзөди.

Европада ороондордын ортодо бүдүмји элбеп турганын Күнбадыш Европанын 23 государствозы кирип турган Политический Советтин Ассамблеязына СССР-дин, Польшанын, Венгриянын ла Югославиянын делегаттарын кычырганы кереледи. Анайда бу Совет эмди текши Европанын деп јолду адалар.

Анайда Европанын албатылары амыр-энчүге ле өмөлөжөргө күүнзеп келгени јүрүмде бүдүп баштады. Европанын текши туразын тзөп бүдүреринде буудак болуп турган керектер учына јетире ачылбаган да болзо, континентте текши айалга јымжай берди. Европада башталган јакшы керектер телекейде айалгага камаанын јетирет.

* * *

Телекейдин башка-башка јерлеринде болуп турган јуу-согуштын от-јалбыжын өчүрер, блааш-тартышты токтодор заргаларды тузаланып болорыс па? Афганистан аайынча

Женевада кол салган жөптөжүлөр бу ороондо амыр-энчү жүрүм жеткилдеер бе? Африканын түштүгүндө башталган жакшы керектер оного ары көндүгөр бе? Израильдин ле араб ороондордын ортодо өштөш качан-качан токтоор бо? Түштүк-Күнчыгыш Азияда Кампучиянын жебрен жерине амыр-энчү качан келер?

Олор ончозы тегин сурактар эмес. Бу сурактардан бүгүн ле эртен телекейде айалга кандый болотону камаанду.

США Женевада кол салган жөптөжүлөрдү бузуп, афган оппозицияга мылтык-жепсел берерин көптөдип ийди. Оныла коштой Вашингтон Пакистаннын черүзин жепсеерин тынгытты. Бу жуукта Пакистаннын премьер-министри Б. Бхутто Вашингтонго барып жүрөрдө, США Пакистанга жаңы жуучыл техника, ол тоодо 60 жаңы самолет садары керегинде жөптөжү эдилген.

Кампучияда өөркөжип турган ийделер куучындажып жөптөжөр ой жууктап ла келерде, США-нын президенти Д. Буш бу ороондо тартыжып турган «Коммунистический эмес» ийделерге мылтык-жепсelle болужарын элбедер программа жарлады. Андый болушты Американын конгресси жаратпагажын, Пентагон туйказынан болужарга белен болгонын «Нью-Йорк таймс» газет темдектеди.

Жаңы бир ороондо албаты-калык закон аайынча тургускан башкаруларга удурлажа тартыжып баштаган контр-революцияга Вашингтон жаантайын болужарга кичеенип турганын темдектеп, Төс Америкада болуп турган керектерди алалы. Мында США-нын азийдагы да, жаңы да администрациялары Никарагуада революционный башкаруны антарарга жуулажып турган өштүлөрдү жууп, олорды жепсеп, башкарып келди.

Панамада парламентке депутаттар туткан выборлордын кийинде бу республиканын башкарузына Вашингтонго жарабай турган улус келерде, ол ло тарый США-нын көп тоолу черүлөри Панама жаар барды.

США-нын администрациясы Жуук Күнчыгышта жастыра политика өткүрип турганын конгрессте тын критикалап жат. Вашингтон бу суракта жаңыс ла бойынын наязы Израильдин сөзин угуп, ого жөмөлтө эдип ле бастыра керектерде болужып жат. Телекейдин бу талазында амыр-энчүни жеткилдеери жаңынан өскө ороондор эдип турган шүүлтөлөрдү угар күүни жок бололо, Палестинаны жаыымдаар Организациянын башчысы Ясир Арафатка Бириккен Нациялардын Органи-

зациясында Жуук Күнчыгыш керегинде суракты шүүжер жуунда туружарга Нью-Йорк барарына жоп бербеген. ООН Палестина керегинде суракты шүүжетен жуунды Женевага келип өткүрерде, Вашингтон телекейде тоомжызын жылытпаска, арга жокто Палестинаны жайымдаар Организацияла куучындажарга, онын шүүлтезин угарга келишкен.

Кол салган жөптөжүүлери бузатаны, бүдүрбей мойнойтоны — олоор ончозы өткөн өйдө «соок жуу» тужында болуп турган керектер. Андый кылык эмди жаан жол албас. Оны ол ок Афганистанда болуп турган керектер көргүзөт. Женевада жөптөжүүлөргө кол салала, Вашингтон Кабулдагы башкаруу бүгүн-эртен түнөй ле антарылып калбай деп, бойына алган молжуларын бүдүрөргө бачымдабай да турза, Афганистаннын төс башкаруу антарылар ордына там тыгып, национальный биригер политика өткүрүп туру.

Африканын түштүгинде амыр-энчүни жеткилдеери жанынан Ангола, Куба, ЮАР ла США жөптөшкөн кийинде ийрим жыл өттү. Же Вашингтон жөптөжүгө колды салала, бойы туйказынан Анголада революция тургускан жаңга удурлажа тартышкан биригүгө — УНИТА-га болужып турганынан улам, буу ороондо гражданский жуу калганчы өйгө жетире токтобой турган.

22 июньда Африканын 21 госуларствозынын башчылары Заирде туштажала, Анголада гражданский жууны токтодоло, амыр-энчүни жеткилдейтен суракты шүүшкендер. Жуунда УНИТА-нын башчылары база турушкан. Бир күн жуундайла, эмди Анголада башкаруунун черүүлериин ле УНИТА-нын отрядтарынын ортодо жуу токтоп жат деп жарлалган. УНИТА-нын отрядтарында турушкан улус мылтык-бычагын табыштырар, олоорго башкаруу амыр-энчү журтап жадар ла иштенер арга берер. Олоордын башчызы удурумга орооннон жүре берер деп жарлалды.

Анайда Анголанын жеринде одус жыл үзүк жок өткөн жуу токтогону Африканын, анайда ок бастыра телекейдин жүрүмине жаан учурлу.

Н. ТОДОШЕВ

АЛТАЙ БИЧИКТИҢ БАЙРАМЫ

Быјыл 22 июньда алтай бичиктиҥ байрамы башталды. Туулу Алтайдың эл-калыгы бойының айылчыларыла кожо јаан общественно-политический керектерди — алтай тилдин грамматиказының 120 жылдыгын ла алтай тилле баштапкы оос ло художественный произведениелер кепке базылып чыкканының 125 жылдыгын темдектедилер.

Бу јаан учурлу керектиҥ төзөлгөни — атту-чуулу орус ученый-алтаисттердин Василий Иванович Вербицкийдиҥ (1827—1890), Василий Васильевич Радловтыҥ (1837—1918), Григорий Николаевич Потанинниҥ (1835—1920), алтай үредүчи ле бичиничи Михаил Васильевич Чевалковтыҥ ады-јолдорыла колбулу болгондоры јарт. Алтай калыктыҥ бичимели, баштапкы алтай фольклор, наукалык ла художественный бичиктери керегинде айдып тура, бис алтай фольклордың науказын төзөөчилердин ады-јолдорын адабай өдөр аргабыс јок. Је мыныла коштой күнчыгышты шиндеген ученыйларга, алтай бичиничи, үредүчи, Алтайда јуртаган калыктардың оос творчествозын, тилин билеечи М. В. Чевалковтыҥ јетирген болужы эмес болзо, олардың наукалык иштери андый ла тыҥ јарлу болоры кандый ла болбогой эди.

Н. И. Ананьинге, В. В. Радловко, В. И. Вербицкийге, Г. Н. Потанинге болушты М. В. Чевалков јангыс ла тузалу шүүлтелер айтканыла јетирген эмес, је керектү материалдарды јууп бергени айдары јок јаан арга болгон.

Темдектезе, түрк укту калыктыҥ литературазын кепке базып чыгарарында Чевалковтыҥ учуры керегинде академик В. В. Радлов мынайда айткан: «Бичилген тексттерди: укаа сөстөрдү, бойының биографиязы керегинде бичимелди, бир канча легендаларды, бир канча басняларды ла кожондорды орус тилден алтайга көчүрип бергени учун мен Чевалковко јаан молјулу».

Сибирьди ле Төс Азияны шиндеечи атту-чуулу ученый Н. М. Ядринцев бойының «Колония болгон Сибирьде» деп

бичигинде Чокан Валихановтын, Доржа Банзаровтын ады-
жолдорыла коштой, «алтайлардан» таркаган Чевалковтын
адын адайт. Г. Н. Потанин Түндүк-Күнбадыш Монголия ке-
регинде төрт томду очерктеринде Чевалковтон алган 40-нөн
ажыра жетирулер керегинде эске алынат.

Шак анайда бис 120 жыл мынан озо алтай тилдин
грамматикасын кепке басканынан ала 120 жылдыгын тем-
дектеп тура, оны тургускан орус просветитель ле ученый Ва-
сильев Иванович Вербицкийге быйанысты жетирип турганысла
коштой, оны ак-жарыкка чыгарарына, тюркология ла фоль-
клористика наукага айдары жок жаан салтарын жетирген өскө
дө учунылар керегинде мактулу сөзис айдып, оморды эске
алынар учурлубыс. Алтайлардын бичик жанынан «крес
адазы» Чевалков табылып, өзүп келгенинде омордын учуры
сүрекей жаан.

Алтай фольклордын наукалык тзззлгззинде Василий
Иванович Вербицкий турган деп, бис зрзз айтканыс. Фоль-
клорист-ученый Нижегородский губернияда чыккан. Ол
жылдан ажыра, чокымдап айтса, 1853 жылдан ала 1890 жыл-
га жетире, Алтайда духовный миссияда (кудай жанынын баш-
картузында) иштеген. Бу зйдин туркунына Вербицкий алтай
тилге ле диалекттер аайынча ағылу башкаларына сүрекей
жакшы зренип алала, жззүн-башка сззктз ле ук калык-жонло
жайым куучындажып, омордын жандаган жандарын, туткун
байларын, жзрген жзрзмин, шор, телецит, куманды, алтай
калыктардын оос поэзиясын шиндеп келген. Бу агару иште
ого сүрекей жаан болушты ол зйдз миссияда тилмешчи бо-
луп иштеген М. В. Чевалков жетирген. Вербицкий Чевалков-
тын творческий жзмзлтззине тайанып, алты чзрчзк, ол тоо-
до тзрт кай чзрчзк, прозала 29 утка бичимел, 29 кожон,
жзстен ажыра кеп сзстзр ле табышкактар бичип, кепке ба-
зып чыгарган.

Албатынын оос творчествозын научный жанынан шинде-
гениле коштой Вербицкий алтайлардын фольклоры аайын-
ча эки статья бичиген. Омордын бирззи «Баатырлар алтайлар-
дын чзрчзктзринде» деп адалган, экинчизи алтай албаты-
нын кожондорына учурлалган. Баштап тарый бу статьялар
газеттерде, журналдарда жарлалган, же онын кийнинде шин-
жзчинин бастыра научный иштери бириктирилип, ученый
жада калган кийнинде кепке базылган.

Алтай оос творчествозын жууп шиндееринде жаан учур Ва-
сильев Васильевич Радловко берилип жат. Ол бойынын бас-
тыра жзрзмин Россияда журтаган тзрк укту албатылардын

жадын-жүрүмине берген. Күнчыгыштагы калыктардын тили оны студент туштагы жылдардан бери жилбиркеткен. Берлиндеги университеттин студенти тужында ол түрк тилдерле жилбиркеп баштаган. Радлов 1858 жылда Берлиндеги университетти божоткон соңында Петербургка келген. Мынан оны Барнаулдагы горный училищеде немец ле латынь тилдердин үредүчизи эдип ийгендер. Анда ол 1859 жылдан ала 1871 жылга жетире иштеген.

Мында иштеген жылдардын туркунына Радлов жайгы отпусктардын ойинде Туулу Алтайды, Күнбадыш Сибирьди, Казахстаннын чөлдөрүн ле Кыргызстанды эбирип келген. Бу жорыктарда жууп алган материалдар онын атту-чуулу научный иштеринин төзөлгөзи боло берген. В. В. Радлов «түрк укту албатылардын литератураларынын көргүзүлери» деп текши бажалыктын алдында фольклордын он томду жуунтызын кепке базып чыгарган. Жуунтыга алтайлардын, Сибирьдин татарларынын, кыргыстардын, таранчалардын, Крымнын татарларынын, Алтай-Саян сындарда журтаган түрктердин ле түрк тилдү өскө дө албатылардын оос поэзиязы кирген.

«Түрк укту албатылардын литератураларынын көргүзүлеринын» баштамы томы алтайлардын албаты поэзиязына учурлалган. Бичимелдер сүрекей чокым эдилген, жартап айтса, бир де кубултыш, өскөртиш жогынан, наука жанынан чип-чике, тилдин аңылу башказы айдылган ла аайынча өскөртиш жоктон бичилген. Андый бичимелди эдерге ученый алтай куучын-эрмекти жакшы билетени жаан аргалу болгон. Радлов бойынын бичигине кирген көп материалдарды М. В. Чевалковтон алган. Чевалков баатырлар керегинде бичип алган кай чөрчөктөрдү, кеп ле укаа сөстөрдү, табышкактарды Радловко бойы ла кычырып бичидетен, бойынын таап бичигенин табыштыратан деп, бис өрө айтканьс. Ученыйдын бу ижи телекейде жарлу болуп, бийик баалалган. 1967 жылда бичик США-да, Индианский университетте кепке базылып, телекей үстиндеги фольклористтер ле тюркологтор ортодо таркай берген.

Баштапкы томго кирген алтай фольклордын көп саба произведениелери албаты поэзиянын көргүзүлү талдамазы болгонында аланзу жок. Радлов айдары жок элбек (энциклопедический) билгирлү кижы болгон. Мыны онын этнография, археология, алтай ла түрк тилдерле үлгерлер аайынча иштери керелейт. В. В. Радлов Орхоннын экспедициясында туружып, Даниянын ученыйы Томсонло кожо же-

брен түрктердин сөөк жууган кереестериндеги бичимелдерди аайлашкан.

Немец тилле чыккан «Алтайдан бичиген песмелеринде», анайда ок алтай уктардын этнографиязын шиндеген бастыра телекейге жарлу «Сибирьден» деп бичигинде ол бу калыктардын жадын-жүрүмиле, ичбойындагы культуразыла колбулу өскө дө сурактарды шиндейт. Ученый бу иштеринде алтайлардын үлгерлиги канайда табылып келгени керегинде бир кезек сурактарды жарлайт. Темдектезе, ол кайчылардын эп-сүмелерин, баатырлар керегинде чөрчөктөрдү кайлаарда күүлик ритмиказын шиндейт, тойдын чүм-чамын, поэзиязын көргүзөт. Радлов кезик ученыйлардын эпосты (жаан кай чөрчөкти), онын геройлорун камнын тапкан кудайларына түнгөйлөөргө турган умзаныштарын тоскырып чачкан. Мыныла коштой Радлов алтайлардын албаты поэзиязын шиндеерде бойы да жастыра шүүлтөлөр эдип турган. Темдектезе, ол кай чөрчөктөрдөгү баатырлар жүк ле бойынын алдын сананып, албатынын жылбүлөрүн эш-немеге бодобой тургандар деген шүүлтө эткен. Андый шүүлтө тазылынан ала жастыра болгон, ненин учун дезе, алтай чөрчөктөрдөгү баатырлар качан да албаты учун, албатынын жылбүлери учун тартышкан, оорды корулаган.

Фольклор аайынча иштин тузазы ол жагыс ла алтай фольклорды үренип билип аларынын тзззлгззи болуп турганында эмес, же анайда ок алтай тилдин жүзүн-башка диалектерин түңкөйлөштирер арга берип турганында. Бичикти В. В. Радлов бойы алтай ла немец тилдерге көчүрүп, кепке басып чыгарган деп бис өрө айтканыс.

Радлов бойынын «Талдамаларынын» алтайлардын куучын-эрмектерине учурлалган баштапкы томынын кире сөзинде мынайда бичиген: «Өскө тилдерди шиндеерге мен ненин учун алтай тилди эн озо талдап алгам дезе, ол түрк уктардын эн ле жебрани болгоны учун.» Алтай тилге тайанып, Радлов өскө түрктердин тилдерин шиндегени керегинде бичийт: «Беш жылдын туркунына Түштүк Сибирьле жорыктап жүрген өйдө мен Тянь-Шань ла Енисей суунын ортодо жаткан түрк уктардын оок бөлүктөрүнүн эрмек-куучындарын билип аларга кичеенгем, бу өйгө жетире кем де чокымдап жартабаган тилдер, эрмек-куучындар керегинде Европанын ученыйларына жартап бергедий көп лингвистический (тил жагынан) материалдар жууп алдым. Мында меге анайда ок жаан болушты М. В. Чевалков жетирген».

В. В. Радловтын кийнинде Алтайда фольклор жуур иштерди Потанин кӧндүктирген. Ол казах, монгол, алтай чӧрчӧктӧрди, уткааларды, легендаларды жууп шиндеген, оlorдынг бир кезигин, «Тӧндӧк-Кӧнбадыш Монголия керегинде очерктер» деп наукалык ижинде жарлаган. Г. Н. Потанин Туулу Алтайла 1876—1879 жылдарда жорыктап, мында журтап жаткан башка-башка ук калыктардын оос-поэтический творчествозын жууп жарлаары жанынан кӧп жаан тузалу иштер бӧдӧрген.

Потанин алтай фольклордын кӧп бӧдӧмдерин науканынг ӧредӧзине кийдирген. Ол Тӧс Азияда журтап жаткан калыктардын ичбойындагы духовный культуразын, поэзиязын, эпосты жартаган кӧп наукалык иштер бичиген. Андыйлардын тоозында эн ле жаан дегендери «Тӧндӧк-Кӧнбадыш Монголия керегинде очерктер». «Гӧсер-хан керегинде монгол чӧрчӧк», «Геронкалык эпос ло ордын фольклор» ло оноиг ӧскӧзи.

Г. Н. Потанин Н. Никифоровтын жууган алтай чӧрчӧктӧрди ле уткааларды редактировать эди, жуунтыга бириктирип, кепке базып чыгарган. Ученый Монголияла, Алтайла жорыктап жӧрӧп жууган материалдарын тӧрт томду жуунты эди чыгарган. Ол жуунтыга «Караты-каан», «Темичи-Јеерен» атту-чуулу «Алтай-Буучай» деп алтай чӧрчӧктӧр кирген.

Г. Н. Потанин Туулу Алтайга калганчы катап 1913 жылда келип, жарым жылдан ажыра жӧрген. Урсул ичинде ол «Алтай-Буучай» деп эпосты бичип, 1916 жылда «Живая старина» деп журналда жарлаган. Бу ок номерде «Кочкорбай» деп чӧрчӧк, «Сартакпай» деген легенда кепке базылган. Оlorды Ильинка журтта жаткан П. И. Чичиновтон алтай журукчы Чорос Гуркин бичип алган болгон.

Революциядан озо чыккан алтай бичиктердин эн ле артыгы «Оностынг жуунтызы» деп бодолот. Оностынг ӧредӧчизи алтай кижин Н. Я. Никифоров Потаниннин сурагы аайынча Аскат журтта жаткан Чолтыш Куранаковтон баатырлар керегинде чӧрчӧктӧр, уткаалар бичип алган. Онын кире сӧзин, наукалык комментарийин Г. Н. Потанин бичип, ак-жарыкка чыгарарына жӧмӧлтӧ эткен.

Бу бичикке баатырлар керегинде «Алтай-Буучай», «Кан-Таајы», «Алтын-Бизе», «Ак-Бӧкӧ», «Кара-Мерген», «Алтын-Кучкаш», «Маадай-Кара» ла ӧскӧзи де кирген. Ученый анайда ок Мыйту журтта жаткан Семен Чанашевтен «Ак-Бий» деп чӧрчӧк, тележит Г. М. Токмаковтон оос творчествонын произведениелерин, Айулуда журтаган койчы М. Јутканаковтон

«Көгүтей» деп эпосты бичип алып, башка-башка бичиктерде жарлаган.

Алтайлардын оос творчествозын, этнографиязын ла күүлик культуразын жууп шингдеедине јаан камаанын ады жарлу этнограф ла композитор Андрей Викторович Анохин јетирген. Бу јанынан онын жууп алган элбек материалдарыла коштой «Алтайлардын каан-баатырлары керегинде» јаан статьязы кепке базылган. Бу статья алтайлардын фольклорын шиндеп, билип аларына база јаан учурлу болды.

Алтайлардын фольклорын жууп шингдеечилердин ортозында журукчы Чорос Гуркиннинг ады-јолын адабаганча болбос. Ол бойы да көп легендалар ла уткаалар, историялык кожондор, табыскактар билетен. Олордын кезик сюжеттери Гуркиннинг художественный творчествозында тузаланылган.

Совет јан тургузылар ойгө јетире алтай фольклор аайынча жуулган ла шинжүлү иштер керегинде айдып тура, бу иш план аайынча эмес, учуралдан учуралга ла өткүрилип туратанын темдектеер керек. Ол өйлөрдө фольклор аайынча материалдар көп тө жуулган болзо, је олор элбек кычыраачыга јетпей турган. Мында база бир јаан аршамыкту неме алтай калык бичик-биликти ондобос болгонында. Је андый да болзо, ол өйлөрдө жуулган материалдар эмдиги алтай фольклористиканын наукалык өзүминде јаан учурлу болуп турганы јарт.

С. С. КАТАШ,
филология наукалардын докторы, профессор

БАЖАЛЫКТАР

Журт экономиканы жаңырта тѳѳѳр жолдор	3
Жашѳскѳримле ишти жарандырап	9
Областьтын социально-экономический ѳзѳмни тѳргендедер амадула	14
Совет жагнын баштапкы алтамдары	18
Жабарлаш жол албас	22
Телекейдеги айалга ла Совет Союзтын тыш жагындагы политиказы	27
Алтай бичиктин байрамы	33

СОДЕРЖАНИЕ

Пути перестройки экономики на селе	3
Улучшение работ с молодежью	9
Социально-экономическое развитие области	14
Первые шаги Советской власти	18
Против буржуазных фальсификаций	22
Международное положение и внешняя политика Советско- го Союза	27
Праздник алтайской книги	33

Блокнот агитатора

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Подписано к печати 21. 07. 89. Формат 60X84 1/16.
Усл. п. л. 2,32. Уч.-изд. л. 1,98. Тираж 300 экз. Заказ 2845
Цена 5 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства,
659700 г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 36. Горно-Ал-
тайская типография, пр. Коммунистический. 35

5 акча.